

Laurens van der Plas
En nederländsk konstnär i Gustav II Adolfs tjänst

Magnus Lundberg

Uppsala 2017

Publicerad på www.magnuslundberg.net

Omslagsbild: Laurens van der Plas, självporträtt, 1610-talet.
Östergötlands länsmuseum, Linköping.

Bildkälla:

<http://www.konstdigitalt.se/k-w/o-p-q-r/laurens-van-der-plas-11943009>

Innehåll

Inledning • 4

Rotterdam • 6

Dordrecht • 9

Stockholm • 16

Sörmland och Närke • 25

Ättlingar • 28

Avslutning • 31

Källor och Litteratur • 33

Inledning

Gustav II Adolfs regeringstid (1611–1632) innebar en snabb ökning av invandringen i Sverige, framförallt från Holland och Tyskland. En del av dessa invandrare inriktade sig på järnframställning och blev i vissa fall mycket förmögna. Välkända och framgångsrika exempel är familjerna De Geer och De Besche, men det fanns många andra aktörer i den mindre skalan. Immigrationen var störst under perioden 1620–1650, då få infödda svenskar drev manufaktur. De utländska entreprenörerna rekryterade i sin tur arbetskraft från sina hemländer, bland annat de välkända vallonerna. Även om tyskar och holländare drev bruk på landsbygden bodde majoriteten i Stockholm och i det nygrundade Göteborg, där de dominerade exporthandeln.¹

Mindre grupper arkitekter, musiker och konstnärer rekryterades för att stärka, eller etablera, det svenska kulturlivet. Mycket få svenskar hade dessa färdigheter.² Min studie handlar om en av dessa personer, Laurens van der Plas. Han föddes i Antwerpen 1579 och verkade som hovmålare i Sverige mellan 1618 och 1623. Därefter gav han sig in i stångjärnsbranschen och blev en av de många nederländare, som bidrog till att professionalisera den svenska järnindustrin. Laurens van der Plas avled 1629 på Axbergshammar i Närke. Genom källkritiska studier försöker jag återskapa hans levnadslopp och sätta in honom den mer generella historiska utveckling, som han illustrerar.

I 1600-talsdokument skrevs Laurens van der Plas namn på åtskilliga sätt. Förnamnet angavs som Laurentz, Laurentius, Laurenti, Lorens och Laurens, medan variationerna på efternamnet var otaliga: van der Plas, van de Plas, van der Plaes, von der Plaas, van der Plassche, van de Plassche, Plasse, de Plasse, van der Plats, van der Platz, de Plätz och de

¹ För översikter om invandringen i Sverige under stormaktstiden, se Svanberg & Tydén 1998: 69–141, Mörner 2001: 173–207 och Johnson 2005.

² Steneberg 1935, jämför Svanberg & Tydén 1998.

Platz. I det tidigaste kända dokumentet, från 1599, kallades han Laurens Laurenszon van der Plassche. I den konstvetenskapliga litteraturen benämns han ibland Laurens van der Plaes, men oftast Laurens van der Plas. Det var också denna senare namnform han själv använde när han undertecknade dokument i Sverige under 1620-talet. Därför använder jag den konsekvent.

På nederländska betyder *plas* en liten vattensamling eller en damm. Det är ett ord med samma ursprung som verbet ”plaska” (*plassen*).³ I Nederländerna var van der Plas inget ovanligt efternamn och det rör sig inte om en enda släkt. Det fanns till exempel flera konstnärer på 1600-talet som bar namnet—bland andra Pieter van der Plas (ca 1585–1650), som verkade i Bryssel. Hans bakgrund är inte känd. Några författare anger att han också ursprungligen var från Bryssel, medan andra menar att han kom från Harleem. Vid samma tid fanns också stillebenkonstnär som är känd som monogrammist PV Plas, vilken har identifierats som en Pieter van de Plasse från Alkmaar, som verkade i Bryssel åtminstone på 1630-talet. Under andra halvan av 1600-talet fanns det dessutom en konstnärsfamilj i Amsterdam med namnet van der Plas: Abraham (död 1682) var bildhuggare och hans söner David (1647–1704) och Pieter (1655–1708) var målare, gravörer och tecknare.⁴

Det har inte varit möjligt att visa att någon av dem tillhörde samma släkt som Laurens. Å andra sidan är inte mycket säkert känt om hans förfäder. Men det saknas inte historier och traditioner. På baksidan av van der Plas självporträtt som idag hänger på Östergötlands länsmuseum finns en kort biografi som skrevs av hans ättling, konstnären Carl Fredrik von Breda (1759–1818). Där anges att den nederländske målaren var ”son af Johan von der Place, som var Riddare, Baronet och Öfverste uti kaijser

³ *Woordenboek* 1931: 2335: ”Ook in de geslachtsnamen van den Plas, van der Plassche, van der Plasse, van der Plas en als toenaam voor iemand die bij een plas woonde of om een andere reden daarnaar genoemd werd.”

⁴ Om dessa konstnärer, se Rijksbureau van Kunsthistorische Documentatie, online-katalog <http://rkd.nl/nl/explore/artists>

Karl 5tes tjänst.” Enligt biografen hade familjen, som var reformerta trosbekännare, tvingats fly religionsförföljelse som följde på den spanska invasionen av Antwerpen vid mitten av 1580-talet. I själva verket behandlar mer än halva den biografiska notisen Laurens van der Plas förhållande till katolicismen. En faster, som var katolik, försökte övertyga honom om att konvertera och bosätta sig hos henne i Bryssel. I så fall skulle hon göra honom till huvudarvinge. Von Breda skrev:

Han blef flera gånger anmodad af sin Faster at öfvergifwa Sverige och flytta till Brussel, då hon ville göra honom till sin Arfwinge, med villkor att han skulle antaga den Romersk-Catholiska Läran, men han afslog sådant ädelmodigt, ehuru hans Faster ägde flera Tunnor guld och åtskilliga Land-Gods, hvilket alltsammans tillfallit honom för det han antagit Romersk-Catoliska Läran. Då hon fant att hennes Bror-Son inte stod att öfwertala, testamenterade hon alla sina Ägodelar åt Catholiska Kyrkor och kloster.⁵

Dessa uppgifter är alltså del av en traderad familjehistoria, nedskrivna över 150 år efter Laurens van der Plas död och uppgifterna har inte varit möjliga att kontrollera i samtida källor. Det ska dock sägas att andra, kontrollerbara uppgifter i biografen stämmer.

Rotterdam

Den tidigaste kända källan om Laurens van der Plas är en notis i vigselboken för den holländsk-reformerta församlingen i Rotterdam från den 17 november 1599. Där anges att Laurens van der Plas verkligen var bördig från Antwerpen, men att han nu bodde i Delftsevaart, Rotterdam.⁶ De flesta verk som omnämner Laurens von Plas anger att han föddes

⁵ Avskrift i Cnattingius 1934: 66.

⁶ Kemp 1999: 395.

1570.⁷ Detta födelseår stämmer med stor sannolikhet inte. Enligt inskriptionen på gravhällen i Axbergs kyrka i Närke föddes han först 1579. Den är inte längre läsbar, men i bergsrådet Daniel Tilas manuskript *Sokneskrifware eller Svenska resesamlingar* finns en detaljerad avbildning som utfördes omkring mitten av 1700-talet.⁸

Huruvida Laurens van der Plas far var överste har inte gått att fastställa, men om han verkligen var det i Karl V:s tjänst, som von Breda påstod, måste detta ha varit före kejsarens abdikation 1556, vilket verkar otroligt med tanke på Laurens van der Plas födelseår. Att fadern hette Johan (eller Jan) van der Plas är med all sannolikhet felaktigt. I vigselboken från Rotterdam anges sonens namn som Laurens Laurenszon van der Plassche. Även hans far borde alltså ha hetat Laurens.⁹

På 1570-talet var Antwerpen fortfarande ett mycket viktigt europeiskt handels- och kulturcentrum, med som mest omkring 100 000 invånare. Enligt den franske historikern Fernand Braudel var Antwerpen vid denna tid den internationella ekonomins centrum. 1576 plundrades den nu kalvinistiskt–inte demografiskt men väl politiskt–dominerade staden av en spansk här under Alessandro Farnese, hertig av Parma. Händelsen som har gått till historien som *Spanse furie*, Spanska vreden, innebar att mängder av byggnader förstördes och tusentals människor miste livet. När armén, återigen under Parma, efter ett års belägring, intog Antwerpen 1585 tvingades protestanterna snart lämna staden.

Många av dem slog sig ned i de Förenade provinserna i norr (republiken Nederländerna). Och blev istället Amsterdam ett betydande handelscentrum, och det som brukar kallas den holländska guldåldern inleddes. Antwerpens befolkning, å andra sidan, hade på femton år hade minskat till mindre än hälften och dess tid som den internationella

⁷ Se t.ex. Örnberg 1896b och Cnattingius 1934.

⁸ Tilas teckning i Kungliga Biblioteket är avbildad i Nilsson 2008: 24.

⁹ Kemp 1999: 395.

ekonomins centrum var förbi.¹⁰ Att familjen van der Plas hade behövt lämna Antwerpen och bosätta sig i Holland var alltså en erfarenhet som de delade med tiotusentals andra.

Den kvinna Laurens van der Plas gifte sig med 1599 var Petertgen Dircksdochter som bodde på Corte Kipstraat i Rotterdam. Hon föddes omkring 1580 och var dotter till bagaren Dirck Bastiaenzon (ca. 1545–1617) och hans hustru Trijntgen Heynricksdochter (död 1630). Fadern kom från Haag och hans släkt går att följa till mitten av 1400-talet. Hans farfars far var Aernt Molenaer (nederländskans *molenaar* betyder mjölnare). Hans farfar Aelbrecht Aerntszon alias Hartoch den Backer (ca 1485-1551/1558) var som smeknamnet indikerar bagare (*bakker*). Det var också hans far Seastiaen Aelbrechtzon/Hartochszon.¹¹ Petertgens mor, Trijntgen Heynricksdochter, var född i Rotterdam, dotter till Heynrick Claeszon och Petertgen Cornelisdochter, men dog i Haag.

I svensk genealogisk litteratur, till exempel Victor Örnbergs *Ättartal*, anges att Petertgen Dircksdochters efternamn var van Beyeren.¹² Påståendet är inte taget ur luften. Det var ett namn som åtminstone några av hennes syskon använde, men det finns inget stöd i samtida källor för att Petertgen också skulle ha gjort det.¹³ I Johann Jakob Pfeiffers likpredikan över dotterdottern Johanna Lohe från 1661, då Petergens forfarande var i livet, anges det dessutom att hon härstammade från en ”uråldrig” adlig släkt: ”auss einem uhralten Adelichen Stam entsprossen.”¹⁴

Det finns i och för sig en nederländsk ätt med namnet van Beyeren, som bland annat innehöll hertig Aelbrecht van Beieren (1336–1404), men Petertgen tillhörde inte den. Inte heller var hon befryndad med den

¹⁰ Antwerpse Vereniging voor Bouwhistorie en Geschiedenis har en detaljerad översikt över Antwerpens 1500-talshistoria: http://www.avbg.be/kroniek_Antwerpen_1501-1600

¹¹ Kemp 1999: 385–391.

¹² Citerad i Gillingstam 1982–1984.

¹³ Kemp 1999: 395.

¹⁴ Citerad i Axel-Nilsson 1936: 118–119.

framstående konstnären Abraham van Beijeren (ca 1620–1690) som var verksam i Haag, men också i Amsterdam och Rotterdam.¹⁵ Örnberg angav också att Petertgens förnamn var Petronella, vilket helt enkelt torde vara en försvenskning av hennes nederländska namn.¹⁶

Under åren i Rotterdam födde Petertgen två barn, dottern Jacobina (född 1600) och sonen Laurens (född 1603), men båda dog i späda ålder.¹⁷

Dordrecht

År 1605 flyttade familjen van der Plas till Dordrecht i provinsen Zuid-Holland, men de kom inte direkt från Rotterdam. Under en period omkring 1604–1605 var de bosatta i Breda i provinsen Noord-Brabant. Där föddes sonen Abraham 1605, åtminstone enligt inskriptionen på hans och faderns gravhäll i Axbergs kyrka.¹⁸ Breda var inget konstnärligt centrum och familjens vistelse där verkar ha varit kortvarig, och från 1605 finns källor som bekräftar att de då bodde i Dordrecht.¹⁹

En väldig översvämning hade på 1400-talet omvandlat Dordrecht till en ö, omkring vilken tre floder sammanstrålar: Beneden-Merwede, Noord Maas och Oude Maas. Läget gjorde att staden utvecklades till ett viktigt handelscentrum och i början av 1400-talet var Dordrecht den folkrikaste staden i Holland.²⁰ Stadens ekonomiska ställning var också stark i början av 1600-talet. Där bodde till exempel flera entreprenörer/köpmän som kom att få stor betydelse för svensk

¹⁵ Kemp 1999, jämför databasen <http://rkd.nl/nl/explore/artists>

¹⁶ Örnberg 1896b: 333.

¹⁷ Örnberg 1896b: 333.

¹⁸ Abildning i Nilsson 2008: 24.

¹⁹ Overvoorde 1894: 230.

²⁰ Herwaarden et al. 1996.

ekonomi, nämligen Louis De Geer d.ä., hans son Louis De Geer d.y. och hans svärsöner Elias och Jacob Trip.²¹

Dordrecht fick en symbolisk betydelse i upproret mot den spanska kronan som ledde fram emot grundandet av den nederländska republiken. Vid ett möte i staden 1572 undertecknade representanter för flera holländska och västfrisiska städer den så kallade Eerste Vrije Statenvergadering och ställde sig därigenom bakom Vilhelm av Oraniens uppror. Pakten var en tydlig protest mot den spanska överhetens försök att minska det lokala inflytandet och mot förföljelserna av protestanter. Det så kallade åttaårskriget som följde i dess spår ledde fram till formell oavhängighet för de norra provinserna och slutligen grundandet av Republiken Förenade Nederländerna (Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden) år 1581.²²

Staden har också haft kyrkohistorisk betydelse. 1618–1619 höll den holländsk-reformerta kyrkan en viktig synod i Dordrecht, dit företrädare för flera utländska kyrkor också bjöds in. Mötet behandlade framförallt utmaningarna från den mer liberala, så kallade arminianska teologin, som majoriteten av representanterna ansåg vara heretisk. Synoden fördömde arminianerna, som själva benämnde sig remonstranter, och fastställde trossatser för att avgränsa sig mot dem. Dessa trossatser rörde bland annat människans totala syndafördärv, den dubbla predestinationen och uppfattningen att Kristus enbart hade försonat dem som var utvalda till salighet. En direkt effekt av beslutet var att 300 predikanter avsattes från sitt ämbete, anklagade för arminianska irrläror. Beslutet definierade också den strikta kalvinism, som de facto blev statsreligion i den unga republiken.²³

I början av 1600-talet, när Laurens van der Plas flyttade till Dordrecht, hade staden omkring 20 000 invånare och var därigenom något större än Rotterdam, medan minst tre gånger så många människor bodde

²¹ Nergård 2001: 148.

²² Om Dordrechts historia, se Herwaarden 1996 samt Frijhoff, Nusteling & Spies 1998.

²³ Frijhoff, Nusteling & Spies 1998, jämför Schama 1989.

i Amsterdam. Genom framväxten av ett förmöget nederländskt borgerskap fanns det en växande marknad för konstnärer, även utanför de största städerna som Amsterdam och Antwerpen.²⁴ Dessutom blev ”medelklassen”, *de brede middenstand*, allt större och även många av dem hade ekonomiska resurser för att kunna skaffa sig konst.²⁵ Vid sekelskiftet 1600 uppgick antalet konstnärer (*schilders* eller *kunstschilders*) i Dordrecht till ett tiotal, men staden kan knappast räknas som ett viktigt konstcentrum förrän mot mitten av seklet. Samtida kollegor till van der Plas var bland andra Adam Louisz. de Colonia (1573–1651), Abraham van der Haagen (1587–1638) och Gerrit Gerritsz. Cuyp (ca 1565–1644). Den sistnämnde tillhörde första generationen i en släkt som kom att inkludera flera kända målare.²⁶

Van der Plas hade själv en familjeanknytning i konstnärgruppen, då Adam Louisz. de Colonia var hans svåger, gift med Beatrix Dircksdochter (1571–1646). Colonia, som var född i Antwerpen, hade varit verksam som målare i Dordrecht sedan 1598, men 1611 flyttade han åter till Rotterdam. Han verkade senare som porträttmålare på andra håll i landet, men rönste speciellt stor framgång i England och Skottland, och flera av hans ättlingar blev framstående konstnärer.²⁷

I det skrala källmaterialet från tiden i Rotterdam finns inga belägg för att Laurens van der Plas var verksam som målare där, men allt tyder på att han var välutbildad redan vid ankomsten till den nya staden. I juli 1606, då han var 27 år gammal, upptogs han som medlem av Lukasgillet (Sint Lukas Gild) i Dordrecht, vilket för konstnärer var jämförbart med

²⁴ De Groot 1998.

²⁵ Schama 1989.

²⁶ Om konstnärer i Dordrecht, see De Groot 1998, jämför sökordet ”Dordrecht” i databasen <http://rkd.nl/nl/explore/artists>

²⁷ Kemp 1999: 395–398. Ekkart 2012 visar att Adam de Colone, som anses ha varit 1620-talets främsta skotska konstnär, inte var någon annan än nederländaren Adam Louiz de Colonia. Om släktbanden, se också Ecartico: Linking cultural industries in early modern Low Countries, ca 1475– ca 1725: <http://www.vondel.humanities.uva.nl/ecartico/persons/6049>

att få burskap.²⁸ Svågern Adam Louisz. de Colonia hade på 1590-talet, före ankomsten till Dordrecht, varit verksam som konstnär i Rotterdam.²⁹ Det är mycket möjligt att van der Plas hade gått i lära hos honom och därigenom kommit i kontakt med Colonias svägerska, Petertgen Dircksdochter, som han senare gifte sig med. Det en hypotes, men det är i alla fall känt att van der Plas och Colonia bodde i samma stadsdel, Delftsevaart.³⁰

Ytterligare ett tecken på att Laurens van der Plas redan vid ankomsten till Dordrecht var en etablerad konstnär är att han valdes till dekan för gillet så tidigt som 1608 och att han från första stund antog elever. Lukasgillets bevarade räkenskaper anger att han hade en lärgosse (*leerjonge*) 1606, fyra 1607, två 1609 och en 1610.³¹ Det saknas tyvärr handlingar för de kommande åren, men det är känt att Laurens van der Plas var verksam i Dordrecht fram till 1618. Liksom är fallet med många av hans samtida kollegor finns det mycket få bevarade verk av van der Plas, men tre målningar har åtminstone tillskrivits honom. Samtliga är porträtt vilka kan dateras till 1610-talet.

Den målning som på goda grunder anses vara ett självporträtt hänger på Östergötlands länsmuseum i Linköping.³² Den är målad på ekpannå och mäter 54 x 47 centimeter. Museichefen och konsthistorikern Bengt Cnattingius, som på 1930-talet gjorde en noggrann studie av porträttet, noterade att målningen hade varit större från början och att ”endast övre kortsidan är i orört skick; de övriga sidorna äro avsågade.” Målningen är inte signerad på framsidan, men det finns en signatur, eller åtminstone ett namn, a tergo: ”L RENTZ V PL”. Det är inte troligt att

²⁸ Overvoorde 1894: 205, 230.

²⁹ Ekkart 2012.

³⁰ Uppgiften om att de båda bodde i Delftsevaart finns i Kemp 1999: 395–396.

³¹ Overvoorde 1894: 205, 230.

³² Inventarienummer LM 103, jämför beskrivningen av konstverket i katalogen över äldre måleri i Östergötlands länsmuseum: <http://www.konstdigitalt.se/k-w/o-p-q-r/laurens-van-der-plas-11943009>

inskriftionen är samtida med målningen och den bekräftar i vilket fall inte att det rör sig om ett självporträtt.³³

Mannen på bilden håller en vapensignet i handen, men det är med stor sannolikhet inget individuellt eller adligt vapen. Det avbildar en hand mellan två vingar. Enligt Cnattingius förekom detta vapen i flera sammanhang och användes i åtminstone några andra målningar från tiden. Symbolen ger alltså inga ytterligare ledtrådar till den avbildades identitet. Att det med stor sannolikhet är ett självporträtt framgår dock av kortbiografin som är fäst på baksidan. Texten avslutas med orden: ”Denne von der Place war Far-fars Mor-mors Far åt Carl Fredr. Von Breda som föddes den 16 augusti 1759.” Enligt Cnattingius är handstilen von Bredas och enligt familjetraditionen rörde det sig just om ett självporträtt.³⁴

Målningen utgjorde en del i en testamentarisk gåva från läkaren och kokboksförfattaren Charles Emil Hagdahl 1897 och bildade tillsammans med Carl Dahlgrens väldiga samling grunden för Linköpings stads museum för skön konst, idag Östergötlands länsmuseum. Hagdahl hade köpt målningen 1874 på en auktion i Blekinge efter den danska kronprinsgemålen Louise Rasmussen, grevinnan Danner. Hur hon hade förvärvat den är inte känt, men med tanke på inskriftionen på baksidan hade den tidigare varit i släkten von Bredas ägo och borde med stor sannolikhet ha gått i arv från Laurens van der Plas via dottern Sara till dotterdottern Alida Hidding som gifte sig med handlanden Pieter von Breda. Deras son (Lukas d.ä.), sonson (Lukas d.y.) och sonsons son (Carl Fredrik) var alla konstnärer. Denna kedja utgör troligen målningens proveniens.³⁵

Porträttet på Östergötlands länsmuseum är inte daterat, men utifrån klädedräkten argumenterade Bengt Cnattingius för att det med stor sannolikhet målades under 1610-talet och troligen mot slutet av decenniet.

³³ Cnattingius 1934: 65–67.

³⁴ Avskrift i Cnattingius 1934: 66.

³⁵ Cnattingius 1934: 65. Om Hagdahls donation, se Lindqvist 2000: 30–31.

Han menade att såväl det kortklippta håret och skägget i spansk stil, det mjuka och lösa kråset, som de smala, stärkta och svagt veckade manschetterna understödde denna datering. Just sådana stildrag dyker upp i nederländska porträtt som framställdes under 1600-talets två första decennier. Om porträttet målades under tiden i Dordrecht 1605–1618 eller först därefter är däremot svårt att fastställa.³⁶ Cnattingius är mycket entusiastisk i sin värdering av porträttet:

Den inträngande karaktäristiken, den överlägsna teckningen, den skickliga måleriska behandlingen och den djupt fulltoniga harmonien i färgen ger detta porträtt nästan rang av ett mästerverk. Målaren är en konsekvent efterföljare av den realistiska porträttkonst, vars största namn i Nederländerna var Antonis Mor. Den säkra in-teckningen, ur vars mörkt hållna färgtoner endast ansikte och händer framträda som domineranter och bärare av karaktärsskildringen, uttrycker detta porträttmåleri. Huvudet är inställt i halvface och ansiktet har en allvarlig, nästan dyster prägel. Den plastiska utarbetningen av fysiominen och ansiktets tunga skuggor i svart sant dräktens svartgrå eller svartblå toner, som nästan flyta samman med fonden, äro andra huvudelement i denna genre.³⁷

Bengt Cnattingius skrev sin artikel 1934 när porträttforskningen var ett centralt område för svenska konsthistoriker, liksom för forskare på andra håll i Europa. Svenskt porträttarkivs *Index över svenska porträtt 1500–1850* utkom i tre band under 1930-talet och början av 1940-talet. Bokverket var huvudresultatet av ett försök att samla in information om samtliga äldre porträttmålningar, såväl på institutioner som i privatsamlingar. Vid samma tid skrev forskare som Sixten Strömbom och Karl Erik Steneberg vad som benämndes ikonografiska studier om svenska porträtt. Att identifiera, beskriva och fotografera äldre porträttbilder var en viktig uppgift, och den avbildade personen var ofta mer central än konstnären, även om Steneberg var mer intresserad av konstnärernas identitet än

³⁶ Cnattingius 1934: 67–69.

³⁷ Cnattingius 1934: 71.

Strömbom. I denna akademiska skolbildning användes beskrivningen av de avbildade personerna för att säga något om deras yttre och inre egenskaper: deras personlighet. Det fanns en uppfattning om att ansiktet kunde säga något om personens egenskaper. Det var ett slags psykologisk spegel.³⁸

Det är dock tydligt att Bengt Cnattingius menade att porträttet av van der Plas inte enbart hade personhistoriskt värde, utan var att betrakta som ett stort konstverk, ”nästan i rang med ett mästerverk”, målat av en stor konstnär. Därför var det också värt en formmässig och teknisk analys. Även om Cnattingius i sin artikel gjorde en detaljerad granskning av porträttet och skriftliga källor för att kunna datera målningen och argumentera för upphovsmannens identitet blir det som avgör attributionen något annat: ”Enligt min mening ha vi här framför oss ett självporträtt. Den avbildades blick, liksom hela målningen antyder detta tydligt nog.”³⁹

Genom sina noggranna efterforskningar i det tidiga 1600-talets konsthistoria tillskrev Cnattingius van der Plas ytterligare två osignerade porträtt. Av inskriptioner på framsidan av dem framgår det tydligt att de målades 1615 och det är säkerställt att de avbildade personerna bodde i Dordrecht vid tiden. De två målningarna, som är knästycken, föreställer ett yngre par: sedermera borgmästaren Jacob van Stoop (1587–1661) och hans maka Henrica Heymans, kallad Kolf (1591–1653). Målningarna mäter 106 x 78 centimeter och finns numera på Gemeentemuseum i Haag. I sin katalog över museets samlingar anger Gerard Knutten att de målats av ”anonym holländsk mästare.”⁴⁰ Men i en kort studie från 1936 argumenterade Bengt Cnattingius för att Laurens van der Plas med stor sannolikhet var upphovsmannen och året därpå publicerade han en tysk

³⁸ För en utmärkt studie om svensk porträttforskning under sent 1800-tal och första halvan av 1900-talet, se Krispinsson 2016.

³⁹ Cnattingius 1934: 71.

⁴⁰ Knuttel 1935: inventarienummer 80-30. Målningarna förvärvades 1930.

översättning av studien i en nederländsk konstvetenskaplig tidskrift.⁴¹ Med stöd i Cnattingius studier anger också nutida kataloger Laurens van der Plas som trolig upphovsman.⁴²

Laurens van der Plas och Petertgen Dirchsdochters familj växte under tiden i Dordrecht. I dopböckerna för Nederlands Hervormde Kerk, den holländsk-reformerta kyrkan, finns fem barn antecknade mellan 1607 och 1616: Sara (född 1607), Jacobina (född 1610), Laurentz (född 1612, död späd) samt Debora (född 1616).⁴³ Av de åtta barnen som föddes i Rotterdam, Breda respektive Dordrecht överlevde hälften spädbarnsåren: tre döttrar och en son.

Stockholm

År 1618 lämnade Laurens van der Plas Dordrecht och begav sig till Sverige för att bli konstnär i Gustav II Adolfs tjänst. Något senare emigrerade också resten av familjen. För den femårsperiod då han var hovmålare i Stockholm är källägget gynnsamt och det är möjligt att ge en detaljerad bild av hans verksamhet. I den omfattande svenska porträttforskningen, som inte minst uppmärksammat porträtt av kungligheter, finns inga uppgifter om att något av de verk van der Plas utförde under tiden som hovmålare är bevarat. Troligtvis förstördes hans målningar i slottsbranden 1697.

Det var en av den svenska rikskanslern Axel Oxenstiernas (1583–1654) främsta diplomatiska medhjälpare, Jan Rutgers (1589–1625), som rekommenderade kungen att anställa van der Plas. Rutgers var en viktig kugge i den svenska utrikespolitiken under mer än ett decennium, och

⁴¹ Cnattingius 1936 och Cnattingius 1937.

⁴² Se litteraturreferenser i Rijksbureau van kunsthistorische dokumentaties online-katalog: <http://rkd.nl/nl/explore/artists/63785>

⁴³ Nederlands Hervormde Geemente Dordrecht, *Doop-, trouw- en begraafboeken*, vol 3 (1605-1619), tillgänglig via <http://www.regionaalarchiefdordrecht.nl>

historikern Nils Ahnlund beskrev honom som ”ett slags svensk underkansler för utrikesärenden.” Rutgers verksamhet på kontinenten dokumenteras framförallt genom de strax över 180 brev på latin som han sände till Axel Oxenstierna mellan 1615 och 1625, vilka nyligen har publicerats i en kritisk utgåva.⁴⁴

Jan Rutgers var själv uppvuxen i Dordrecht. Han hade studerat klassisk filologi i Leiden och juridik i Frankrike, varefter han under en kort period verkade som advokat i Haag. Sveriges ambassadör hos Generalstaterna, Jacob van Dijk, rekryterade honom till den svenska förvaltningen och han blev 1615 utnämnd till hovråd. Under det kommande decenniet gjorde Rutgers åtskilliga resor till Nederländerna, Tyskland, Kurland och Böhmen för svenska kronans räkning. Under tre färder till Holland 1616, 1617 respektive 1618 var hans huvuduppdrag att försöka ordna fram lån till betalningen av Älvsborgs lösen. Rutgers brev från dessa resor inkluderade också allmän information om läget i landet och redogörelser för kontakter i den nederländska statsförvaltningen. I några av de bevarade breven rekommenderade Rutgers dessutom Gustav II Adolf att knyta olika välutbildade nederländare till det svenska hovet. Han nämnde till exempel Otto van Heurne som lämplig kandidat för tjänsten som livmedikus, svågern Daniel Heinsius som rikshistoriograf, men också Laurens van der Plas som hovmålare.⁴⁵

Van der Plas figurerar i tre av Rutgers brev till Oxenstierna. Det första, daterat i Haag den 19 maj 1618, behandlade flera olika ämnen, och i en passus meddelade Rutgers att den holländska konstnären redan var på väg till Sverige för att erbjuda kungen sina tjänster.

⁴⁴ Arne Jönssons kritiska utgåva av Rutgers brev till Oxenstierna är publicerad som AOSB II:13. Se också den digitala versionen med kommentarer på svenska: <http://sok.riksarkivet.se/oxenstierna?infosida=jan-rutgers>

⁴⁵ AOSB II:13, intro. Se också <https://sok.riksarkivet.se/oxenstierna?infosida=jan-rutgers>

Intra unum aut alterum diem ad uos iturus præstantissimus pictor Laur. Van der Plas, ut præsens iis condicionibus, quibus honestè poterit, cum S. M. transigat. Equidem tantam occasionem etiam istâ arte illustrandi regni omissum non iri spero. Stipendium certè, si aut quid eius artificium singulare mereatur aut quid Regum nonnulli dent, spectemus, exiguum petit. Puto enim mille florenis Hollandicis præter propter cum eo transigi posse. Obsecro te, Ill. D., ut tandem exteris aliquando liceat, illam uerendam ac adorandam uultus diuini Principis maiestatem in tabellâ condignâ uenerari. Alexander ab ullo quam Apelle pingi se uetabat, quid facturum fuisse putas, si Holgerum uidisset? Tuæ igitur humanitatis erit ei negotio non deesse, quod non nisi regni splendori futurum esse nosti.⁴⁶

Att anställa en skicklig konstnär vid hovet skulle, enligt Rutgers, bidra till att visa omvärlden den nykrönte kungens och det svenska rikets storhet. I brevet nämns en ”Holgerum”, vilket syftar på Holger Hansson, också kallad Holger Målare (ca 1570–1624), som under flera decennier anlidades av det svenska kungahuset. Han hade gått i lära hos Johan III:s hovmålare, flamländaren Johan Baptista van Uther (död 1597), och även om Hansson målade porträtt var han främst sysselsatt med utsmyckningen av de kungliga slotten och heraldiska arbeten.⁴⁷ Det fanns också en annan konstnär som hade varit knuten till hovet under lång tid: flamländaren Arendt Lamprechts (död 1623). Liksom Holger Hansson framställde han såväl porträtt som fanor och väggmålningar och båda två anlidades inte bara av kungahuset utan också högadeln, men endast ett fåtal bevarade målningar har tillskrivits dem.⁴⁸

Samma dag, den 19 maj 1618 sände Jan Rutgers också ett separat rekommendationsbrev till Oxenstierna. Där hänvisade han till en konversation som han hade haft rikskanslern under en vistelse i Jönköping i början av året, då han hade berättat om konstnären från Dordrecht.

⁴⁶ Brev från Jan Rutgers till Axel Oxenstierna, Haag, 19 maj 1618 i AOSB II:13. Se också <http://sok.riksarkivet.se/dokument/oxenstierna/02076/2076t.xml>

⁴⁷ Steneberg 1935.

⁴⁸ Steneberg 1935.

Rutgers ansåg att van der Plas var mycket skicklig och att hans löneanspråk på 600 daler om året var högst rimligt, och hävdade att målare vid de franska och engelska hoven hade betydligt högre löner. Att anställa honom skulle leda till att den svenska konsten utvecklades betydligt.

Cum Leonhardus Vander Plasse singularis artificii Pictor ad uos iret, petiit, ut sibi literas ad Ill. A. T. darem, quibus caussam eius commendarem. Ac licet id Jenneçopiæ præsens abundè fecerim, ac hoc ipso manè per nuncium, qui hodiè abiturus est, non possum tamen, quin rursus eum de meliore Ill. Amplitudini Tuæ commendem. Stipendium certè non pro arte magnum petit. Sexcentis enim præter propter daleris contentus est, cum Galliæ et Britanniaë Pictores à Principibus suis aliquot millenos habeant. Ill:me D:ne, quantum possum à te peto, ut tuâ operâ hac tam bonâ occasione sese offerente præclarissima ars in splendidissimo regno florere possit. Quod pluribus ab Ill. A. T. peterem, nisi certò scirem eum ita sese uobis approbaturum esse, ut patrono non indigeat.⁴⁹

I ett tredje brev, daterat i Haag den 20 maj 1618, argumenterade Rutgers för att kontrakterandet av personer som van der Plas och historikern David Heinsius skulle kunna locka andra välutbildade holländare till att inträda i svensk tjänst.⁵⁰

Enligt Rutgers var Laurens van der Plas vid denna tid alltså redan på väg till Sverige och han blev mycket riktigt utsedd till ”kungligt beställd konterfejare” och ”hovmålare.” I själva verket anställdes han redan från och med den 3 maj 1618, alltså några veckor innan Rutgers sände sina rekommendationsbrev från Haag. I ett odaterat pass, troligen utfärdat något senare under året, gav kungen van der Plas tillstånd att

⁴⁹ Brev från Jan Rutgers till Axel Oxenstierna, Haag 19 maj 1618, AOSB II:13, s. 290–291. Se också <http://sok.riksarkivet.se/dokument/oxenstierna/02078/2078t.xml>.

⁵⁰ Brev från Jan Rutgers till Axel Oxenstierna, Haag 20 maj 1618, AOSB II:13, s. 301–302. Se också <http://sok.riksarkivet.se/dokument/oxenstierna/02084/2084t.xml> Texten om van der Plas lyder: ”De Pictore Plassio unicè sollicitus sum. Quæso, ut eius exemplo reliqui, qui S. M. S. usui esse possunt, incitati alacrius in tam longinquas oras ire contendant.”

resa åter till Dordrecht för att hämta sin familj och deras bohag för att permanent bosätta sig Stockholm: ”sich in Schweden ... heusslich niedersuzetzen ganstzlich.”⁵¹

Utöver detta pass har jag inte kunnat finna någon formell skriftlig överenskommelse från 1618. Det första kända kontraktet mellan kronan och Laurens van der Plas är daterat den 28 februari 1621. I dokumentet, författat på tyska, meddelade kungen att han anställde honom som ”vår konterfejare och hovmålare” med en grundlön på 600 daler om året, men att han därutöver skulle få betalt för enskilda konstverk som kungafamiljen beställde. In extenso lyder kontraktet så här:

Wir Gustaff Adolff von Gottes gnaden etc. Königh etc. Thuen hiemit Menniglich, welchen dieses getzeuget wirtt, vundt insoderheit denen so hieran gelegen, zu wissen, dass wir Laurentz de Plätz zu vnsern conterfeitem vundt Hoffmahlern bestellet vundt angenommen, wie wir dann in Kraft dieses denselben bestellen thuen, dass er Vnss in solcher seiner Kunst tzu iedertzeit wann wirs begern, er hietzu vonn vnss erfordets wirt su Wasser vnndt Lande vffwerttigh sein, vundt drein sich vnuerdrossen fleissigh vnndt künstlich zu iederzeit, wohin wir Ihme verorden werden, betzeigen soll vnndt will, also dass Ihme solches rümblich anstelet, vnndt Er kegen vnss, vnndt die Vnsern, so der Kunst erfahren, zuuer andtwortten hat, allermassen gedachts Laurentz de Plätz hierüber vnss sein diessfalss gegebenes Reuers in weiters thuet aussweissen, do gegen vnndt für solche seine dienste wir Ihme tzur Jhärlichen besoldung vermachen Sechshundert thaller Schwedisch, so Er auss vnser Rent Cammer vnweigerlich zu empfhan hat, Wass vnss aber Er in sondervaren gemahlet, vundt Conterfeitem anfertigen wirt, solches alles wollen wir Ihme in Specie á part behandeln lassen können, vundt mügen, Vnndt soll diese Beställungh zu allen Zeiten, iedess Jhar den I. Januari anfangk haben.⁵²

⁵¹ RA, Riksarkivet ämnessamlingar, Miscellanea, Skön Konst 1, Målare P. Från Tidösamlingen. Koncept eller avskrift av original.

⁵² RA, Riksregistraturet, Registratur öfver Contracter med Sv. Kronan, 1613-1621, fol. 322–323: 28 februari 1621.

Kontraktet fastställde dock bara de villkor han hade haft sedan 1618. Laurens van der Plas konstnärliga produktion vid hovet före 1621 kan nämligen följas i bevarade räkenskaper. I en räkning i Kammarkollegiets skuldböcker, som inkluderades i såväl en tysk som en svensk version, fordrade han, utöver sin ordinarie lön mellan den 3 maj 1618 och den 1 januari 1621, betalning för ett antal specifika verk som han framställt för kungafamiljens ”behov”.

Beräter som sig vara antaghen hos H.K.M:z tienst den 3 maj anno 1618 och till bestältnigh besagdt om åhret 600 d[a]l[e]r och hafuer tient intill den 1 januari åhr 1621; dett åhr vti 2 2/3 åhr löper Penningar	1600 dal
Ähn fordrar han för deet som han hafuer arbetttatt till H.K.M:z behof som efterföllier, n[äm]l[igen]	
För et Conterfei H.K. M:t till halfue lijfvet penningar	25 dal
För et H.K.M:z Conterfei till heele Corpus penningar	100 dal
För et H.K.Maij:ts Enchiedrottningenes och et H.F.N:s Herthigh Carll Philipz Conterfeij medh heele Corpus Penningar	200 dal
Uthi Nyeköping efter H:s K. M:tz drottningenes begiäran afconterfeiat till halfue lijfwet S. höglofflig i åminnelse Konnungh Carls der opå förtient Penningar	25 dal
Ähn forarbetat och Conterfeiat till H. Mayt:s drottning- enes Behoff 15 st[ycke]r små Conterfeier på gulplåter, [i marginalen: p[er] 15 dal], löper förtient Penningar	225 dal
Ähn efter H.K.M:z bestelling, afmhålet Stockholms stadh, med Olieferga till 2 stora stycke N: Siöösijdan 1 . 50 dal	
Landsijddan 1.	50 dal
Summa som han hafuer att fordra althz. uti penningar	2275 dal. ⁵³

⁵³ RA, Kammarkollegiet ämnessamlingar, Kammarkollegiet Skuldböcker, vol. 7, fol. 223r–224r: [januari] 1621. Jämför det tyska originalet, undertecknat av van der Plas, fol.

Under perioden från 1618 till slutet av 1620 målade Laurens van der Plas alltså två porträtt av kung Gustav II Adolf, och ett porträtt vardera av hans mor änkedrottning Kristina av Holstein-Gottorp och hans bror hertig Carl Filip samt porträtt av hans hustru, drottning Maria Eleonora av Brandenburg och hans far, kung Karl IX. Dessutom utförde van der Plas för drottningens räkning 15 små målningar på guldplåt. Eftersom dessa angavs vara ”conterfeiter” är det troligt att också de var porträttbilder. Enligt räkningen färdigställde han därutöver åtminstone två målningar som inte var porträtt, utan stadslandskap, som var en genre som hade växt sig starkare i Nederländerna under denna tid.

Enligt räkningen hade van der Plas fram till och med 1 januari 1621 redan fått betalt för större delen av det utförda arbetet, men han fordrade nu att återstoden skulle betalas ut. Den lön som han redan hade erhållit uppgick till drygt 1400 daler, vilka hade betalats vid fyra separata tillfällen, på ett undantag när direkt från räntekammaren. I ett fall hade lagmannen Peder Gustafsson Banér i Linköping för kronans räkning gett honom 100 daler.⁵⁴

Van der Plas hade därför en utestående fordran på 857 daler, men det kom att dröja till in på hösten 1621 innan han fick dem. Då kom lönen inte direkt från räntekammaren utan bekostades av kopparleveranser från Louis de Geer och hans kompanjon, svågern Steven Gérard.

Försch:ne summa ähr honom betalt efter Richeantzelernes och Kammerrådhes underschr:ne förordning den 8 septembris 1621 af Steffuen

220v-221r: [januari] 1621. Steneberg 1932b publicerar delar av detta dokument efter en avskrift i Christopher Eichhorns arkiv. Även om innehållet stämmer överens är den exakta ordalydelsen i originalhandlingen en annan. Christopher Eichhorn var den förste moderna författare som uppmärksammade Laurens van der Plas som hovmålare, se Eichhorn 1874–1875: 205, jämför Eichhorn 1881.

⁵⁴ RA, Kammarkollegiet ämnessamlingar, Kammarkollegiet Skuldböcker, vol. 7, fol. 223r–224r: [januari] 1621.

Gerijdez och Louiz de Güer af de 60000 r[iks]dal[er] för 150 skep[ppun]d
6/3: Richzdaler 525 p[en]n[ingar] 8 öre, äwensoh 857 dal[e]r.⁵⁵

Av Räntekammarböckerna framgår också att van der Plas vid flera andra tillfällen under de kommande åren utkvitterade belopp för kungens beställningar: 272 daler i augusti 1621 och 384 daler i januari året därpå. Räkenskapshandlingarna registrerade också hans årslön för 1622 på 600 daler, som betalades ut i början av 1623.⁵⁶

I Kammarkollegiets skuldböcker finns dessutom en räkning på tjänster som van der Plas utfört vid hovet till och med den sista augusti 1623. Räkningen, som är skriven på tyska, uppgår till sammanlagt 1322 dalar och är egenhändigt undertecknad av "Laurentius van der Plas." Förutom åtta månaders ordinarie lön och andra utestående fordringar, finns en post på 300 daler, där han angav att han på kungens uppdrag förfärdigat två porträtt av Gustav Vasa respektive Karl IX. Med tanke på priset bör det ha varit frågan om helkroppsbilder.⁵⁷ Denna fordran återfinns också i Kammarkollegiets register för år 1623, där det angavs att van der Plas skulle motta betalning "för några affkonterfej som han till vårt behoff hafver förfärdigat." Betalningen skedde något senare i form av 94 skeppund (ca 13 ton) svavel från Dylta bruk i Närke, som van der Plas fick tillstånd att utskeppa tullfritt.⁵⁸

Detta var kronans sista utbetalning till van der Plas och han slutade sin tjänst som hovmålare den 30 augusti 1623. Genom de detaljerade räkningarna är det möjligt att få en god överblick över hans konstnärliga produktion mellan 1618 och 1623. Det tydligt att han under sina fem år i

⁵⁵ RA, Kammarkollegiet Ämnessamlingar, Kammarkollegiet Skuldböcker, vol. 7, fol. 223r-224r: [januari] 1621.

⁵⁶ RA, Räntekammarböcker 1526-1630, vol. 71a, 72 och 73: 12 september 1621; 5 januari 1622 samt januari 1623.

⁵⁷ RA, Kammarkollegiet ämnessamlingar, Kammarkollegiet Skuldböcker, vol. 21, fol. 462r: [september] 1623.

⁵⁸ RA, Kammarkollegiet kansliet, Skrivelser till orterna, vol. 12, fol. 91v-92r: 22 september 1623; samt RA, Landskapshandlingar, Närkes handlingar, 28 september 1623.

kungens tjänst hade förfärdigat ett betydande antal målningar, nästan uteslutande porträtt. Utöver den överenskomna grundlönen på 600 daler per år hade han mottagit minst 3000 daler för specifika uppdrag.

Sedan van der Plas lämnat sin tjänst fanns det under flera decennier inga fast anställda konstnärer vid det svenska hovet, men två skickliga porträttmålare utförde under kortare perioder mot slutet av 1620-talet konstnärliga uppdrag för hovet. Den förste av dessa var Jacob Hoefnagel (1573–ca 1632), som hade varit hovmålare hos kejsaren Rudolf II i Wien och Prag, då han utöver porträtt också utförde målningar, teckningar och gravyrer av djur. I samband med slaget vid Vita berget i Prag tvingades han som reformert trosbekännare i exil. Efter ett par år i Nederländerna anlände Hoefnagel 1622 till det nygrundade Göteborg, där han blev involverad i handel och stadsledning. När van der Plas hade lämnat sin tjänst tog kungen kontakt med Hoefnagel och han framställde under 1624 och 1625 flera porträtt för kungafamiljens räkning. Bland annat har två kända porträtt av Gustav II Adolf och Maria Eleonora tillskrivits honom. Jacob Hoefnagel lämnade Sverige 1626.⁵⁹

Den siste i raden av konstnärer som anlätades av det svenska hovet under Gustav II Adolfs regeringstid var Jacob van Doordt, bördig från Hamburg, men av nederländsk släkt. Han var en mycket skicklig porträttmålare. Under 1610- och 1620-talet var van Doordt under flera perioder kontrakterad av det danska hovet. Han anlätades också av furstefamiljerna i Schleswig-Holstein och Braunsschweig-Lüneburg. Jacob van Doordts vistelse i Sverige blev mycket kortvarig. Han anlände till Stockholm under sommaren 1629, men dog redan på hösten, i en pestepidemi. Enligt kammarränteböckerna utkvitterade hans änka betalning för flera målningar av kungafamiljen som han utförde under sin korta tid i Sverige. Några av dem är bevarade, bland annat ett välkänt porträtt av Gustav II Adolf.⁶⁰

⁵⁹ Steneberg 1932a.

⁶⁰ Steneberg 1934.

Sörmland och Närke

Laurens van der Plas verksamhet som hovmålare upphörde alltså vid utgången av augusti 1623. Därefter blev han under sina sista sex år i livet alltmer involverad i affärsverksamhet, framförallt genom arrende av statliga egendomar. Detta hade ett tydligt sammanhang. Under 1620-talet gick en omfattande privatiseringsvåg genom Sverige. Historikern Mats Hallenberg skriver i sin specialstudie att

Statliga tillgångar som gruvor, skeppsvarv, verkstäder och kungsgårdar arrenderades ut till kapitalstarka privatpersoner vilka gavs möjlighet att driva verksamheten vidare för sin egen vinning. Men privatiseringarna stannade inte där: även skatteuppbörd, tullar och andra statliga inkomster fördes över i privata händer som ett led i försöken att effektivisera den statliga sektorn.⁶¹

Laurens van der Plas var först involverad i den så kallade förpaktningen av skatteuppbörd. Systemet innebar att privatpersoner betalade för rätten att ta upp uppbörd och tionde i ett område. De ersatte därmed kronans fogdar. Enligt kontrakten skulle arrendatorerna säkerställa att kronan fick kontant betalning vid fastställda tillfällen. Vinstmöjligheten låg i att de själva kunde bedriva handel med de skattevaror de fick in. Privatiseringsprogrammet genomfördes snabbt och 1625 var skattearrenden den dominerande förvaltningsformen i Sverige. Det enskilda arrendena omfattade ibland större områden, som ett län eller ännu större landsdelar, men löpte vanligen bara på några år. I början av 1630-talet hade de privata aktörernas intresse för förpaktningarna minskat, samtidigt som motståndet mot systemet, såväl från statsledning som allmoge, ökade. Redan under 1630-talet ebbade privatiseringsvågen ut.⁶²

⁶¹ Hallenberg 2008: 9.

⁶² Hallenberg 2008.

Laurens van der Plas var en av aktörerna under systemets storhetstid. År 1623 fick han tillsammans med den blivande svärsonen, holländaren Lucas Hidding och landsmannen Tomas Blommaert tillåtelse att arrendera Öster- och Västerrekarne i Södermanland på tre år för 8 202 daler i årlig avgäld.⁶³ Men projektet blev kortvarigt och redan 1625 sade de upp arrendet och en kunglig fogde var åter på plats.⁶⁴

Laurens van der Plas var emellertid framförallt involverad i en annan del av privatiseringsverksamheten: utarrenderingen av kronans fasta egendom, inte minst järnbruk. Grundtanken med detta system liknade skatteförpaktningen. Kontrakten med de privata intressenterna föreskrev att de vid en fastställd tidpunkt skulle leverera en viss mängd stångjärn till kronan. Produktionsöverskottet fick arrendatorerna behålla och de kunde antingen exportera materialet eller använda det i lokal varuproduktion. Förutom möjligheten att få säker tillgång till järn var kronans förhoppning att den svenska stångjärnstillverkningen skulle effektiviseras och moderniseras. Man hoppades också att arrendatorerna skulle rekrytera skickliga arbetare från utlandet för att därigenom öka produktionen. Den stora majoriteten av dem som arrenderade stångjärnshamrar var tyskar och holländare, vilka ofta var en del av utländska handelsnätverk, men ett litet antal arrendatorer tillhörde den svenska högadeln.⁶⁵

Sammantaget var det tidiga 1600-talet en mycket expansiv period för stångjärnsproduktionen i Sverige och många nya hamrar uppfördes. I en longitudinell studie över järnframställningen i Bergslagen skriver ekonomhistorikern Fredrik Olsson:

⁶³ RA, Kammarkollegiet, kansliet, Kontraktsböcker, huvudserie, 1623-1626, I dokument från 31 januari och 29 april 1624 omnämns arrendet av Öster- och Västerrekarne, se Gillingstam 1982–1984.

⁶⁴ Almquist 1922–1923: 151–152.

⁶⁵ Hallenberg 2008.

I övergången mellan 1500- och 1600-talet finner vi också ett teknik- och produktskifte där den tidigare osmundproduktionen i allt större utsträckning övergick till stångjärn. Tackjärn kom att vidareförädlas till stångjärn som därefter kom att bli den dominerande exportprodukten. Anläggningsverksamheten var kraftig under 1600-talets inledande årtionden, dvs. före den formella regleringen som etablerades genom Bergskollegium under slutet av 1630-talet.⁶⁶

Laurens van der Plas spelade en roll i denna utveckling. 1623 fick han tillsammans med en annan blivande svärson, tysken Henrik Lohe och kompanjonen Tomas Blommaert tillstånd att arrendera Tunafors vid Eskilstuna och utveckla stångjärnsframställningen där. Men redan 1625 ersatte Gilian Seneschael honom som arrendator.⁶⁷

Efter dessa kortvariga parallella projekt i Södermanland flyttade Laurens van der Plas sin huvudsakliga verksamhet till Närke. I slutet av 1624 fick han tillsammans med Lucas Hidding tillstånd att i Noras och Lindes bergslag i nuvarande Örebro län ”medh deras egen bekostnadt upbyggia och förfärdiga på våre och Cronones Strömar, Hammarsmider der att utslå allehanda slags Stång, Jern, Ståål, Smott och Stortt.”⁶⁸

Från 1624 arrenderade Laurens van der Plas dessutom Axbergbergshammar i Närke, åter igen i kompanjonskap med Lucas Hidding. Det var en kronogård med tillhörande hamrar, som hade uppförts under Gustav Vasas sista regeringsår. Under van der Plas och Hiddings tid som arrendatorer ökade produktionen av stångjärn på Axbergshammar betydligt.⁶⁹ Utöver arrendet av kronans egendom fick de

⁶⁶ Olsson 2007: 80.

⁶⁷ Gillingstam 1982–1984, jämför Ohlsson & Magnusson 2001.

⁶⁸ RA, Kammarkollegiet, Kammarkollegie register, 28 november 1624.

⁶⁹ Se Swederus 1910: 172–174 som hänvisar till Riksregistraturet 18 mars 1639. Om Axbergshammar under van der Plas och Hidding, se Larsson 1922–1924, Bodell 1970: 192, och i synnerhet Nilsson 2003: 85–86, 89 och Nilsson 2007: 23–25. Nilsson 2003: 89 hänvisar till Stockholms tänkeböcker från 15 och 17 november 1630 där det anges att Hidding under flera år hade tillverkat järn vid Axbergshammar.

tillstånd att bygga en egen hammare på platsen och 1625 levererades städ och hamrar för detta ändamål från närliggande Hammarfors bruk.⁷⁰

Under återstoden av sitt liv bodde Laurens van der Plas på Axbergshammars gård. Han dog den 17 juni 1629, 50 år gammal, och begravdes i Axbergs kyrka. På gravstenen fanns följande inskription:

Her liggia begrafne saliga i Herranom Laurens van der Plas födder anno 1579 uti then staden Antworpen hvilken war Swerigis k. Carls [sic!] conterfejare hvilken avsomnade the 17. Junij år 1629. Abraham Plas gulsme [guldsmed] födh anno 1605 i then staden Breda i Brabant, hvilken afsomnade then 19 aprilis 1627.⁷¹

Under texten återfinns två vapen. Ett som föreställer en delfin med inskriptionen LVP och ett annat med två hundhuvuden och inskriptionen VBL. Vem de senare initialerna syftar på är okänt.

Ättlingar

Laurens van der Plas änka, Petertgen (Petronella) Dircksdochter, överlevde sin make med 37 år och avled 1666, 86 år gammal. Hon begravdes i svärsonen Lucas Hiddings grav i Jakobs kyrka den 5 oktober och en annan svärson, Jan van Ruyff betalade för själarिंगning i Tyska kyrkan. Åtminstone under senare år hade Petergen bott hos dottern Sara i Nicolai församling.⁷²

⁷⁰ Swederus 1910: 173.

⁷¹ Avbildning i Nilsson 2008: 24, se även Lundberg, Mörner & Waldén 1949: 342–344.

⁷² SSA, Register över döda enligt Jakobs församlings räkenskaper, 1637–1680, sid. 280. Hidding hade enligt räkenskaperna köpt graven 1644 och begravdes själv där 1655. År 1666 anges att "Lucas Hiddings svärmoder" bisattes i hans grav. För själarिंगningen, se SSA, Register över döda enligt Tyska församlingens räkenskaper, 1590–1680, sid. 125. Se också SSA, Register över döda enligt Nicolai kyrkas församlings räkenskaper, 1627–1680, sid. 114.

Sedan sonen, guldsmeden Abraham van der Plas hade dött år 1627, var Sara van der Plas (1607–1699) det äldsta barnet i familjen. Hon gifte sig vid tjugo års ålder med faderns kompanjon, Lucas Hidding (1596–1655), som hade invandrat från provinsen Over-Ijsel i Nederländerna i början av 1620-talet. Efter svärfaderns död fortsatte Hidding driva Axbergshammar som ensam arrendator och vidareutvecklade också den hammare som de själva hade uppfört. Vid Bergskollegiets inrättande 1639 fick han kungligt privilegium på Axbergshammar för sig och sina arvingar. I privilegiet nämndes att han ”af nye opprättat” hela gården vid Axberg, men redan fem år senare överlät Hidding arrendet till sin svåger Jan van Ruyff. Hidding ägde samtidigt Ekebyhammar i Fellingsbro socken och Rangelstorps hammare och gård.⁷³

I början av 1640-talet ville kronan att Lucas Hidding skulle bli en av borgarna i den stad som man planerade att anlägga vid Järle bruk, mindre än en mil norr om Axbergshammar. Men projektet realiserades inte och istället fick Lindesberg och Nora stadsprivilegier.⁷⁴ Lucas Hidding och familjen bosatte sig istället i Stockholm, där han fick burskap som handlande och han var en av de första stockholmsköpmän som ägnade sig åt större järnuppköp i Bergslagen. Borgare i Arboga och Örebro kritiserade på 1630- och 1640-talet Hidding för att han ägnade sig åt landsköp, alltså direktuppköp från järnproducenterna och för att han dessutom fraktade järnet med egna skutor, inte med de lokala borgarnas skepp. Dessutom importerade Hidding varor från Holland som han bytte mot järn från Bergslagen och kunde därmed göra ännu större förtjänster. Efter Arbogaborgarnas protest gav Kungl. Maj:t dem utskeppningsmonopol så länge kunde uppåda en tillräckligt stor flotta, eftersom järnmalmsexporten inte fick bli lidande.⁷⁵

⁷³ Swederus 1910: 172–174.

⁷⁴ Nilsson 2003: 85–86.

⁷⁵ Stattin 1998: 29–30. Se även Gillingstam 1982-1984, Müller 1998: 93–94 och Nergård 2001: 273.

Under 1640-talet var Hidding en av de största järnexportörerna i Stockholm och efter hans död 1655 fortsatte änkan Sara van der Plas verksamheten, om än i mycket mindre skala. Hon överlevde maken med 44 år och dog i Stockholm 1699.⁷⁶ Flera av makarnas barn gifte in sig i nederländska och tyska handlarläkter som van der Hagen, Op de Camp, von Breda och Henschen.⁷⁷

Dottern Jacobina van der Plas (1610–1656) gifte sig med den ostfrisiska handlanden och bruksägaren Henrik Lohe (1594–1666/1667). Från 1626 var han en av arrendatorerna till Eskilstuna ladugård och han hade under en period tillsammans med Laurens van der Plas arrenderat Tunafors hamrar. Lohe kom senare att äga en hammarsmedja på platsen och ytterligare två vid Eskilstuna ström och fick dessutom 1633 burskap som handlande i Stockholm, där han blev en av de mest aktiva järnexportörerna. Under 1640-talet expanderade Henrik Lohe industriverksamheten i Sörmland med ytterligare tre masugnar och tre hammarsmedjor. Han arrenderade även vapenmanufakturen Åkers styckebruk och Krämpa i Sörmland och var delägare i Stockholms lilla skeppsbyggnadskompani och ägare till åtskilliga fartyg. Genom affärsverksamheten blev Henrik Lohe mycket förmögen och hans brorson Johan Lohe adlades. Tillsammans med hustrun Jacobina van der Plas donerade han stora medel till Fors kyrka, där det fortfarande hänger ett porträtt av honom. Tre av deras döttrar gifte sig med bruksägare och ämbetsmän som blev adlade under 1600-talets andra hälft: Pötter (Lillienhoff), Hansen (Adlerhoff) och Wattrangius (Wattrang).⁷⁸

Inte mycket mer är känt om dottern Catarina van der Plas (1613–1672) än att hon var ogift och avled i Torshälla utanför Eskilstuna.⁷⁹

⁷⁶ Müller 1998: 93–94 och Nilsson 2008: 26, jämför dödsnotis 20 maj 1699 för ”Madam van der Plass” i SSA, Register över döda enligt Tyska församlingens räkenskaper, 1681–1747, sid. 164.

⁷⁷ Örnberg 1896a: 240–242.

⁷⁸ Om släkten Lohe, se Gillingstam 1982–1984, jämför Axel-Nilsson 1937.

⁷⁹ Örnberg 1896b: 334.

Yngsta dottern Debora van der Plas (1615–1680) gifte sig med Jan van Ruyff från Amsterdam, som 1644 tog över driften av Axbergshammar från svågern Lucas Hidding. Under de kommande decennierna byggde han flera nya hamrar i Axberg och blev en av de största järnexportörerna i Stockholm. Efter makens död 1658 drev Debora van der Plas ensam Axbergshammar under fjorton år och hon var under en tid den tionde största järnexportören i Stockholm, med en årlig utförsel på uppåt 300 ton stångjärn och med England som den viktigaste marknaden. Hennes dotter Gertrud van Ruyff gifte sig med köpmannen och bruksägaren Henrik Cletcher från Haag, som bland tog över Axbergshammar och adlades med namnet Cletzer. Han härstammade, för övrigt, också från en holländsk konstnärssläkt som hade blivit involverad i järnframställning, liksom Laurens van der Plas.⁸⁰

Avslutning

Laurens van der Plas levnadslopp är naturligtvis unikt, men på många sätt är det också representativt för den historiska situation han levde i. I barndomen tvingades han lämna södra Nederländerna efter spanjorernas invasion av Antwerpen. Han kom till de Förenade nederländska provinserna. I en tid då en större befolkningsgrupp fick möjligheter att köpa konst och att låta sig bli avporträtterade. Han blev konstnär med porträtt som specialitet. Laurens van der Plas bodde i Dordrecht, där det fanns flera personer med ekonomiska kontakter i Sverige och blev en av de nederländare som rekryterades som ”konterfejare” av den svenske kungen.

Efter fem år lämnade Laurens van der Plas tjänsten som hovmålare och gav han sig in i en potentiellt mer vinstgivande verksamhet: stångjärnstillverkning. Detta möjliggjordes genom den

⁸⁰ Om Jan van Ruyff och i synnerhet Debora van der Plas, se Nilsson 2008, jämför Nilsson 2003. Om Cletcher, se Nilsson 2007. Se också SSA, Register till Tyska församlingens vigselbok 1640–1700, sid 242; den 29 september 1644: ”Johan von Ruiff, von Ambsterdam, Arendator auf Axelbergshammer, mit J. Debora von der Plasse von Dordrecht, Sel. Laurentii Plassen eheliche tochter.” den 29 september 1644.

privatiseringsvåg som gick genom Sverige under 1620-talet. Hans barn och barnbarn gifte in sig i andra nederländska, men även tyska, släkter som var verksamma i Stockholm och många av van der Plas ättlingar och deras respektive blev framgångsrika entreprenörer och exportörer, som blev adlade för sina tjänster till Svenska kronan. Flera blev också välkända konstnärer. De utgjorde alltså några av de mest framgångsrika bland 1600-talet invandrare.

Källor och Litteratur

Otryckta källor

Nederlands Hervormde Geemente, Dordrecht

Doop-, trouw- en begraafboeken

(Tillgängliga via www.regionaalarchiefdordrecht.nl)

Riksarkivet, Stockholm (RA)

Landskapshandlingar, Närkes handlingar

Kammararkivet

Räntekammarböcker

Kammarkollegiets kansliarkiv

Skrivelser till orterna, registratur

Skrivelser till orterna, register till registratur

Kontraktsböcker, huvudserien

Kammarkollegiet ämnessamlingar

Kammarkollegiets skuldböcker

Riksarkivets ämnessamlingar

Miscellanea: Skön konst

Riksregistraturet

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Register över döda enligt Jakobs församlings räkenskaper, 1637–1680.
Register över döda enligt Nicolai församlings räkenskaper, 1627–1680.
Register över döda enligt Tyska församlingens räkenskaper, 1590–1680.
Register över döda enligt Tyska församlingens räkenskaper, 1681–1747.
Register till Tyska församlingens vigselbok, 1640–1700.
(Tillgängliga via www.digitalastadsarkivet.se)

Litteratur

- Almquist, Johan Axel. *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630: med särskild hänsyn till den kamerala indelningen*, vol. 4. Stockholm: Riksarkivet, 1922–1923.
- AOSB II: 13 = *Axel Oxenstiernas skrifter och brev – The Works and Correspondence of Axel Oxenstierna. 2. ser. vol. 13: Letters from Sir James Spens and Jan Rutgers*, utgiven av Arne Jönsson. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, 2007. (Också tillgänglig, med svenska kommentarer, via www.sok.ra.se).
- Axel-Nilsson, Göran. ”Silverskattfyndet och ätten Lohe: ett meddelande”, *Personhistorisk tidskrift* 38 (1937): 114–121.
- Bodell, Karl. *Stad, bondebygd och bergslag vid mitten av 1600-talet: varuutbytet i Örebro och dess omland enligt tullängdernas vittnesbörd*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1970.
- Cnattningius. Bengt. ”Ett porträtt av Laurens van der Plaes”, *Tidskrift för konsvetenskap* 18 (1934): 65–74.
- _____. ”Två porträtt av Laurens van der Plaes”, *Tidskrift för Konsvetenskap* 20 (1936): 101–104.
- _____. ”Laurens van der Plas und zwei Bildnisse im Gemeentemuseum im Haag”, *Mededeelingen van de Dienst voor Kunsten en Wetenschappen der gemeente 's-Gravenhage* 4 (1937): 31–36.

- De Groot, Jacob M. "Dordste schilders", i: Willem Frijhoff, Hubert Nusteling & Marijke Spies (red.), *Geschiednis van Dordrecht 1572 tot 1813*, sid 385–421. Dordrecht & Hilversum: Stadsarchief Dordrecht & Verloren, 1998.
- Eichhorn, Christoffer. "Målare och målningar från Sveriges renässans", *Nu* 1 (1874-1875): 168–175, 200–205.
- _____. *Nya svenska studier: strödda bidrag till fäderneslandets litteratur-, konst- och odlingshistoria*, Stockholm: I. A. Seelig, 1881.
- Ekkart, Rudi. "The Scottish Painter Adam de Colone Identified as the Dutch Painter Adam de Colonia", *The Burlington Magazine* 1307 (2012): 91–96.
- Frijhoff, Willem, Hubert Nusteling & Marijke Spies (red.) *Geschiednis van Dordrecht 1572 tot 1813*. Hilversum: Stadsarchief Dordrecht & Verloren, 1998.
- Gillingstam, Hans. "Lohe, släkt", *Svenskt biografiskt lexikon*, vol. 24, sid. 91. Stockholm: Svenskt Biografiskt lexikon, 1982–1984.
- Groenendijk, Pieter. *Beknopt biografisch lexicon van Zuid- en Noord-Nederlandse schilders, graveurs, glasschilders, tapijtwevers et cetera van ca. 1350 tot ca. 1720*. Leiden: Primavera, 2008.
- Hallenberg, Mats. *Statsmakt till salu: arrendesystemet och privatiseringen av skatteuppbörden i det svenska riket 1618–1635*. Lund: Nordic Academic Press, 2008.
- Herwaarden, Jan van et al (red.), *Geschiednis van Dordrecht tot 1572*. Dordrecht & Hilversum: Gemeentearchief Dordrecht & Verloren, 1996.
- Johnson, Anders. *Invandrarna som byggde Sverige. 2:a upplagan*. Bromma & Stockholm: Centrum för näringslivshistoria & Dialogos, 2015.
- Kemp, Marcel S. F. "Het geslacht Hartoch alias Van Beyeren te 's-Gravenhage", *De Nederlandsche Leeuw* 116.1–2 (1999): 385–418.
- Knuttel, Gerard. *Gemeentemuseum 's-Gravenhage: catalogus van de schilderijen, aquarellen en teekeningen*. Haag: Dienst voor Kunsten en Wetenschappen, 1935.

- Krispinsson, Charlotta. *Historiska porträtt som kunskapskälla: samlingar, arkiv och konsthistorieskrivning*. Lund: Nordic Academic Press, 2016.
- Larsson, Sven-Harry. *Axbergs socken och dess minnen: några anteckningar ur en Närikessockens historia*, 2 vol, Örebro: Örebro Dagblad, 1923–1924.
- Lindqvist, Gunnar. ”De stora samlarna”, i: Bia Mankell & Gunnel Mörkfors (red.), *Inblick i konsten: konstsamlingen i Östergötlands länsmuseum*, sid. 22–34. Linköping: Östergötlands länsmuseum, 2000.
- Lundberg, Erik, Stellan Mörner & Bertil Waldén. *Kyrkor i Örebro härad. Konsthistoriskt inventarium*, [= *Sveriges kyrkor*, vol 63 = Närke I:2], Stockholm: Generalstabens litografiska anstalt, 1949.
- Müller, Leos. *The Merchant Houses of Stockholm c. 1640–1800: A Comparative Study of Early-Modern Entrepreneurial Behavior*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1998.
- Mörner, Magnus. *Människor, landskap, varor och vägar: essäer från svenskt 1600- och 1700-tal*, Stockholm: Atlantis, 2001.
- Nergård, Maj-Britt. *Mellan krona och marknad: utländska och svenska entreprenörer inom svensk järnhantering från ca 1580 till 1700*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2001.
- Nilsson, Stefan A. ”Invandrare, slavar och en hanrej?: ’Affärer’ vid Axbergshammars bruk i Närke under det sena 1600-talet”, *Bergslagsarkiv* 15 (2003): 77–92.
- _____. ”Juveller, konst och tröga betalare: Släkten Cletcher och dess ankomst till Sverige”, *Släktforskarnas årsbok 2007*, sid. 93–134.
- _____. ”Debora från Holland blir brukspatron på Axbergshammar i Närke”, i: *Patroner, gästgivare och andra kvinnor*, sid. 21–42. Örebro: Lokalhistoriska sällskapet i Örebro län, 2008.
- Ohlsson, Bror-Erik & Ulf Magnusson. *Eskilstuna Historia. Del 2: Städerna och landsbygden från 1500-talet till 1830-talet*. Eskilstuna: Lokalhistoriska sällskapet i norra Södermanland, 2001.

- Olsson, Fredrik. *Järnhanteringen dynamik: produktion, lokalisering och agglomerationer i Bergslagen och Mellansverige 1368-1910*. Umeå: Umeå Studies in Economic History, 2007.
- Overvoorde, Jacob Cornelis. *Rekingen van de Gilden van Dordrecht (1438-1600)*. Haag: Nijhoff, 1894.
- Schama, Simon. *Mellan Gud och Mammon: Nederländernas guldålder*, översättning Katarina Eklöf. Stockholm: Bonniers, 1989.
- Stadin, Kekke. *Maktkamp på Arboga redd: sjöfart inom skrå och aktiebolag*. Uppsala: Opuscula Historica Upsaliensia, 1993.
- Steneberg, Karl Erik. "Jacob Hoefnagels Gustav Adolf-porträtt", *Tidskrift för konstvetenskap* 16 (1932a): 1–15.
- _____. "Till Gustav II Adolfs ikonografi", *Tidskrift för konstvetenskap*, 16 (1932b): 112–127.
- _____. "Jacob van Doordt: En nordisk furstemålare", *Scandia: tidskrift för historisk forskning* 7 (1934): 247–266.
- _____. *Vasarenässansens porträttkonst*. Stockholm: Wahlströms, 1935.
- Strömbom, Sixten. *Iconographia Gustavi Adolphi–Gustav II Adolf: samtida porträtt*. Stockholm: Nordisk rotogravyr, 1932.
- Svanberg, Ingvar & Mattias Tydén. *Tusen år av invandring. En svensk kulturhistoria*, 2:a upplagan. Stockholm: Gidlund, 1998.
- Swederus, M[agnus] B[ernhard]. "Bidrag till kännedomen om Sveriges bergshantering 1612–1654", *Jern-Kontorets Annaler* 65 (1910): 28–249.
- Woorderboek der Nedelandsche Taal*, vol. 12, (s.v. "plas", plassen"), Leiden: Nijhoff, 1931.
- Örnberg, Victor. "Hedding", *Svenska ättartal*, vol. 11, sid. 240–242. Stockholm, 1896a
- _____. "Von der Plaes", *Svenska ättartal*, vol. 11, sid 333–335. Stockholm, 1896b.

Digitala resurser

Antwerpse Vereniging voor Bouwhistorie en Geschiedenis, krönika över Antwerpens 1500-talshistoria:

http://www.avbg.be/kroniek_Antwerpen_1501-1600

Amsterdam Centre for the Study of the Golden Age *Ecartico: Linking cultural industries in early modern Low Countries, ca. 1475–ca. 1725*, post om Laurens van der Plas och hans släktrealationer.

<http://www.vondel.humanities.uva.nl/ecartico/persons/6049>

Östergötlands museum, *Konst digitalt*, Laurens van der Plas självporträtt:

<http://www.konstdigitalt.se/k-w/o-p-q-r/laurens-van-der-plas-11943009>

Regionaalarchief Dordrecht, digitaliserade kyrkböcker från holländsk-reformerta församlingen i Dordrecht:

<http://www.regionaalarchiefdordrecht.nl>

Riksarkivet, Axel Oxenstiernas skrifter och brev:

<https://sok.riksarkivet.se/oxenstierna>

Rijksbureau van kunsthistorische dokumentatie *RKB Artists&* on-line katalog med uppgifter om nederländska konstnärer.

<http://rkd.nl/nl/explore/artists>

Stockholms stadsarkiv, register över äldre kyrkböcker,

<http://digitalastadsarkivet.stockholm.se/Databas/aldre-kyrkbocker/Sok>